Կրոնագիտություն • Religious Studies • Религиоведение

ԿՐՈՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Շուշան Խաչատրյան

XXI դարի պոստմոդեռն աշխարհայացքը հաճախ լուսանցքում է թողնում կրոնի դերակատարությունը մարդու կենսագործունեության տարատեսակ բնագավառներում: Նույնը տեղի է ունենում պոզիտիվիզմի փիլիսոփայությամբ առաջնորդվող ժամանակակից գիտական աշխարհում. եթե տվյալ երևույթի մեջ առկա է լինում քաղաքական կամ տնտեսական գործոն, դրանք ուռճացվում են, դիտվում երևույթների, համընդհանուր ճգնաժամերի հիմք, իսկ կրոնականը բավականին հաճախ անտեսվում է կամ բավականաչափ ուշադրության չի արժանանում, այդ թվում՝ ցեղասպանագիտական ուսումնասիրություններում: Այս իմաստով գերմանացի ցեղասպանագետ Քրիստիան Գեռլախը տեղին դիտողություն է անում՝ անդրադառնալով ցեղասպանությունների ուսումնասիրության մեջ որոշ համատեքստային հարցերի ու սխալների: Այդ սխալների թվում նա նշում է, որ ցեղասպանությունների մեջ տարածված խնդիր է այն, որ տարբեր ժամանակներում և տարբեր գաղափարական դրդապատճառների հիման վրա իրականացված ցեղասպանությունները դիտարկվում են միայն կամ գլխավորապես քաղաքական հիմքի վրա իրականացված. «Զանգվածային բռնությունները ծագում են հասարակության մեջ կամ հասարակության կողմից գեներացված և խորը արմատացած համալիր գործընթացներից. դրանք լոկ պետական քաղաքականության և ավազակային վարչակարգերի վրա չեն հիմնվում»[1]: Կրոնի տարատեսակ հիմնահարցերն անտեսվում են անգամ պատմական հեռավորություն ունեցող իրադարձությունների մեջ, անգամ այն դեպքում, երբ աշխարհիկացման մշակույթը նորամուտ է եղել տվյալ ժամանակում, և կրոնն ունեցել է հզոր դերակատարություն անձի և հանրության կենսագործունեության և հոգեբանության մեջ: Ռետրոսպեկտիվ՝ հետահայաց

[1] Gerlach Chr., *"Extremely violent societies: an alternative to the concept of genocide"* in *Journal of Genocide Research* 2006, 8(4), December, p. 458): Միանգամայն համաձայն ենք նրա այն պնդման հետ ևս, որ պետք չէ առանձնացնել իրարից ու դասակարգել քաղաքական, գաղափարախոսական, պատժիչ կամ տնտեսական ցեղասպանություններ, քանի որ «… իրականում բռնության ուժը բխում էր ճիշտ այն բանից, որ այն ամբողջի խառնուրդ էր» (նույն տեղում, էջ 460): Ք. Գեռլախը մեթոդական սխալներ է առանձնացնում նաև ցեղասպանագիտության հիմնական միտումների մեջ, օրինակ՝ կենտրոնացումը պետության վրա և ոչ հասարակության, կամ անգլերեն intent՝ վաղուց շահարկված, իրավական նշանակություն ունեցող եզրույթի, այսինքն՝ ծրագրման ու կենտրոնացման շուրջ՝ փոխանակ դիտարկելու պրոցեսիվ վիճակն ու ինքնավար խմբերի մասնակցությունը (նույն տեղում, էջ 466):

մեթոդաբանությունը թերի է կիրառվում, և արդյունքում տուժում է գիտականությունը:

Պարադոքսալ կերպով ժամանակակից պոստմոդեռնիստական աշխարհիկ մշակույթի հիմքերը նաև դրվել են XX դ. հոգևոր ճգնաժամի[2] արդյունք հանդիսացող ամենաաղետալի ֆենոմեններից մեկի՝ ցեղասպանության միջոցով, որը փոխել է և՛ աշխարհայացք, և՛ աշխարհագրություն, և՛ ժողովրդագրություն, և՛ քաղաքական ու տնտեսական իրադրություն, առնչվել մարդու կենսագործունեության բոլոր կետերին:

Կրոնի դերը վերհանելը ցեղասպանությունների իրագործման մեջ միշտ դիտարկվել է որպես ամենախոցելի և ուսումնասիրողից առավելագույն ուշադրություն պահանջող հարց: Կրոն-ցեղասպանություն առնչություններն ուսումնասիրողների համար կարող են դառնալ փորձաքար այն իմաստով, որ խնդրին պատշաճ ուշադրություն առ այսօր չի հատկացվել: Խնդրի մեջ տեղավորվող հարցերից են հետևյալները. ի՞նչն ընտրել մեթոդաբանական մեկնակետ, տարբեր կրոնների բախումներն արդյո՞ք հանգեցնում են ցեղասպանությունների, կրոնական պատկանելությունն ունի՞ վճռորոշ դեր ցեղասպանական գործողությունների համար, կա՞ն արդյոք առավել կամ պակաս ագրեսիվ կրոնական համակարգեր, որոնք ունեն ցեղասպանություն իրագործելու ներուժ և եթե այո, ապա որո՞նք են այդ պոտենցիալները, արդյո՞ք կրոնների բարոյագիտական, մարդաբանական առանձնահատկություններն են պատճառը ցեղասպանություն ծրագրելու և իրագործելու համար, թե՞ կրոնի ընդհանուր ճգնաժամն է պատճառը, արդյո՞ք կրոնական տարբերությունը գործոն է, թե՞ գործիք՝ ցեղասպանություն ծրագրելու և իրականացնելու համար և շատ այլ հարցեր ու դրանցից բխող բազմաթիվ ենթահարցեր: Սրանք թեմաներ են, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին լայնածավալ ուսումնասիրությունների նյութ կարող է դառնալ:

Չնայած Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կրոնի դերակատարությունը պատշաճ հետազոտման չի ենթարկվել, կրոնի դերակատարության այս կամ այն հիմնահարցին անդրադարձել են մի շարք ցեղասպանագետներ՝ տարբեր գիտական ուղղությունների ներկայացուցիչներ: Այդ բաց դաշտը կարոտ է կրոնագետ-ցեղասպանագետների ուսումնասիրմանը, որպեսզի խնդրին ցուցաբերվի կոնտեքստուալ՝ համատեքստային, մոտեցում: Կրոնագետների կողմից առանձին ուշադրության առարկա է եղել կրոն-բռնություն ընդհանուր հիմնախնդիրը, որտեղ դիտարկվել են կրոնները և դրանց այն գծերն ու բնորոշիչները, որոնք հիմք են դիտվել տարատեսակ բռնությունների տարբեր ժամանակաշրջաններում, և առաջարկվել են տարատեսակ տեսություններ ու մեկնաբանություններ[3]:

---

[2] XX-XXI դարերի հոգևոր ճգնաժամի մասին խոսել ու խոսում են հումանիտար և սոցիալական գրեթե բոլոր գիտությունների, մանավանդ փիլիսոփայության (հատկապես պատմության փիլիսոփայության), հոգեբանության, կրոնագիտության, աստվածաբանության ներկայացուցիչները:

[3] Տե՛ս օրինակ հետևյալ ուսումնասիրությունները. Kimball Ch., *When Religion Becomes Evil*, HarperCollins Publishers, 2002 գիրքը, որը թվարկում է 5 քայլերը, երբ կրոնը կրոնից վերածվում է

Ստորև մեջբերված հեղինակների ուսումնասիրություններն ու մոտեցումներն ընտրվել են հետևյալ սկզբունքով. քանի որ կրոնի հիմնահարցն առհասարակ չուսումնասիրված դաշտ է Հայոց ցեղասպանության պարագայում[4], ապա մենք առանձնացրել ենք այն հեղինակներին՝ առանց գիտակարգային տարանջատման, ովքեր առհասարակ իրենց աշխատություններում կամ հոդվածներում որևէ կերպ անդրադարձել են այդ հարցին՝ լինի դա հոդված, մենագրության գլուխ կամ համառոտ անդրադարձ: Կրոնի դերակատարումը մերժող ու հիմնավորումներ բերող հեղինակներին ևս կցանկանայինք անդրադառնալ, սակայն ներկա ուսումնասիրության ընթացքում բառացիորեն մերժող ու դրան գիտական գրավոր հիմնավորում տված որևէ ցեղասպանագետի՝ ցանկացած գիտակարգի ներկայացուցչի, չհայտնաբերեցինք, քանի որ իրենք իրենց գործերում կենտրոնանում են Հայոց ցեղասպանության որոշակի որևէ կողմի վրա ու կրոնի հիմնահարցին պարզապես չեն անդրադառնում: Մեր սեփական դիտարկմամբ տարբեր ցեղասպանագետների հետ բանավոր շփումից միայն հնարավոր եղավ եզրակացնել, որ ոլորտն իրենց համար մութ է և նոր, երբեմն՝ զարմացնող ու ավելի հաճախ՝ անհասկանալի: Առաջարկներ են հնչել այն ուսումնասիրել ու շրջանառել, հակադիր վերաբերմունք ևս եղել է, երբ հնչել են պարզապես դիմադարձող կարծիքներ կրոնների բախումը, կրոնական տարբերությունը որպես գործոն և/կամ գործիք դիտարկելու շուրջ: Սակայն ցեղասպանագետների ճնշող մեծամասնությունը պատմագետներ ու քաղաքագետներ են, ավելի քիչ թիվ են կազմում մարդաբանները, փիլիսոփաները, ընկերաբաններն ու հոգեբանները, իսկ կրոնագետները չունեն հետևողական կոնցեպտուալ ներդրում Հայոց ցեղասպանության կրոնագիտական ուսումնասիրության և դիտարկումների մեջ:

Ցեղասպանությունների կանխարգելման համատեքստում կրոնի դերակատարությունն ուսումնասիրելու խնդրին անդրադարձել է ցեղասպանագետ Ստիվեն Լ. Ֆեքոբսը՝ մտահոգություն հայտնելով, որ կրոնի գործոնի մասին խոսող, այն դիտարկող և այդ ուղղությամբ կանխարգելման մեթոդներ առաջարկող բուն կրոնագետ-մասնագետների բացակայություն կա. մեկը քաղաքագետ է, մյուսը՝ պետա-

---

չարիքի, նաև հանրահայտ կաթոլիկ աստվածաբան և միջկրոնական հարցերի մասնագետ Հանս Քյունգի հետևյալ հոդվածը. Küng H., “Religion, violence and “holy wars””, *International Review of the Red Cross,* Volume 87, No. 858, June 2005, էջ 253-268, միջգիտակարգային հայտնի տեսաբան Ռենե Ժիրարի հետևյալ գիրքը. Girard R., *Violence and the Sacred*, New York, Continuum, 2005, կրոնի փիլիսոփայության լույսի ներքո գրված Roth J. K., “Easy to remember?: genocide and the philosophy of religion” in *International Journal for Philosophy of Religion,* Vol. 68, No. 1/3, December 2010, էջ 31-42 հոդվածը և կրոնաէթիկական հարցեր քննարկող հետևյալ ժողովածուն՝ *The Religious Responses to Mass Atrocity: Interdisciplinary Perspectives*, Edited by Thomas Brudholm and Thomas Cushman, Cambridge University Press, 2009:

[4] Այս իմաստով պատկերն այլ է Հոլոքոստի պարագայում, բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են կատարվել՝ հիմնականում հրեա ուսումնասիրողների կողմից՝ հակասեմականություն-քրիստոնեություն-Հոլոքոստ կապերը դիտարկելով, որոշ ուսումնասիրողներ կրոնական տարբերության գործոնը կարևոր են համարում, օրինակ՝ Բոսնիայի կոտորածների, Կամբոջայի ցեղասպանության ժամանակ: Այս հոդվածում կենտրոնացումը կկատարվի միայն Հայոց ցեղասպանության թեմայի վրա:

կան աշխատող, մեկը՝ անվտանգության հարցերով զբաղվող վերլուծաբան, որոնք պրոֆեսիոնալ մոտեցում չեն կարող ցուցաբերել, և հետևաբար՝ կրոնի գործոնը լուսանցքում է մնում, որովհետև այլ մասնագետներն անուշադրության են մատնում ցեղասպանական վարքի այդ կողմը[5]:

Ուստի հարկ համարեցինք ներկայացնել և մեկնաբանել այն ցեղասպանագետների մտքերը, որոնք կա՛մ հակիրճ վերլուծություններ են նվիրել նշված թեմային, կա՛մ արտահայտել են իրենց ընդհանուր դիրքորոշումը կրոն-ցեղասպանություն խնդրի վերաբերյալ[6]:

---

[5] Տե՛ս Jacobs S. L., “Genocidal Religion” in *Journal of Hate Studies*, Vol. 9:22, Gonzaga University Institute for Hate Studies, 2011, էջ 229-30:

[6] Կրոնական տարբերությունն Օսմանյան կայսրության ներսում որպես կարևոր հարց է ընկալում «Մեծ ոճիրը» գրքի հեղինակ Արամ Անտոնյանը: Նրա շեշտադրումներից մեկն այն է, որ Եղեռնի ոճիրը ծանրացած է ոչ միայն թուրք պաշտոնյաների վրա, ովքեր ծրագրեցին այն, այլև թուրք ժողովրդի վրա (տե՛ս Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Ե., 1990, էջ 241), ավելին, ըստ նրա, «Օսմանեան կայսրութիւն կոչուած գեհենին մէջ ապրող բոլոր իսլամ ժողովուրդները» ոչ միայն «հաւասարապէս յանցաւոր են» (նույն տեղում, էջ 243), այլ նաև «նոյնիսկ տեղ տեղ՝ ժողովուրդը սրբագրեց ու լրացուց կառավարութեան գործը» (նույն տեղում, էջ 243): Անտոնյանն իր դիրքորոշումը որպես ակնատես և վերապրող ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Այս անգամ՝ իթիհատականներն էին. անոնցմէ առաջ՝ Համիտն էր. անկէ առաջ՝ Մահմուտ Բ-ը, եւ անկէ առաջ ալ միւս բոլոր Սուլթանները, գրեթէ ամէնքն ալ: Եւ մեքենան՝ թուրք ժողովուրդը՝ այս բոլոր մեքենավարներուն ձեռքին տակ միշտ նոյնը մնաց, անոնց ամենուն ալ հնազանդեցաւ հաւասար հլութեամբ: Եւ քանի՛ օսմանեան կայսրութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենայ քրիստոնեայ հպատակներով, այդ մեքենավարները միշտ պիտի ստիպուին նոյն հրամանը տալու, եւ այն մեքենան ալ միշտ պիտի գործէ, միշտ պիտի ջարդէ ճակատագրականապէս: Որովհետև թուրք տարրը՝ քրիստոնեայ տարրերուն վրայ իր տիրապետութիւնը պահելու համար ուրիշ ճար չունի: Քրիստոնեաները ամէն տեսակէտով գերազանց են իրմէ, ամէն ասպարէզի մէջ միշտ իրմէ առաջ կ՚անցնին: Կամ պիտի ստիպուին տէրերը փոխել,–տիրապետութիւնը տալ Քրիստոնեաներուն, ինչ որ անկարելի է,–եւ կամ ջարդել, զանոնք ետ ձգելու, անոնց տնտեսական յառաջադիմութիւնը կասեցնելու, անոնց աշխատութեան պտուղը խլելու, եւ այս կերպով՝ տեսակ մը հաւասարութիւն ստեղծելու համար» (նույն տեղում, էջ 241, 242): Մեկ այլ կարևոր աղբյուրի հեղինակ Հենրի Մորգենթաուն շեշտում է, որ բոլոր սլաքներն ուղղված էին հենց քրիստոնյաների դեմ. «Բոլոր քրիստոնյաները պաշտոնապես ենթարկվում էին բոյկոտի և ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Կոստանդնուպոլսում» (*Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, Երևան, 2012, էջ 44), նա Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների մեջ տեսնում է կրոնի դերակատարությունը միայն իսլամադավանների զանգվածային մասնակցության մակարդակով. «Եթե ավելի վաղ անցյալում կատարված բոլոր ջարդերը համեմատենք թուրքերի արածի հետ, ապա կնկատենք՝ դրանց հատուկ է մի հատկանիշ, որը կարելի է հիշատակել որպես գրեթե արդարացում. դրանք կրոնական ֆանատիզմի հետևանք էին, և այն հրահրող կանանց ու տղամարդկանց մեծ մասն անկեղծորեն հավատում էր, որ իրենք այդպես ծառայում են Արարչին: Անկասկած, կրոնական մոլեռանդությունը նաև թուրք ու քուրդ խուժանի հիմնական մղիչ ուժն էր. նրանք հայերին գլխատում էին որպես ալլահին մատուցվող ծառայություն, սակայն նրանք, ովքեր մտահղացել էին հայերի կոտորածը, նման շարժառիթ չունեին» (նույն տեղում, էջ 241): Խորհրդահայ պատմագիտությունը մեր քննարկած հարցի առնչությամբ կոնցեպտուալ հարցեր չի առաջադրում այն պարզ պատճառով, որ խորհրդային աթեիզմը կրոնի միանշանակ բացասական ընկալմամբ, ինչպես նաև՝ խորհրդային ազգերի եղբայրության դիրքերից չէր հանդուրժում միջկրոնական հարաբերությունների քննարկում: Խորհրդահայ պատմագետների գործերն այս իմաստով խիստ կարևոր են՝ փաստագրական տեղեկատվություն տրամադրելու տեսանկյունից, սակայն ոչ կոնցեպտուալ մոտեցման մակարդակով:

Նրանց շարքում առաջինը հենց «գենոցիդ» եզրույթի հեղինակն է՝ հրեա փիլիսոփա, իրավագետ **Ռաֆայել Լեմկինը**: Նա Հայոց ցեղասպանության մանրամասները քննելիս **ցեղասպանական մտադրության (անգլ. intent) պահից իսկ տեսնում է կրոնական տարբերությունը՝ առավել ստույգ ասած՝ հայերի քրիստոնյա լինելը՝ որպես դրդապատճառ**: Սկսելով հայերի դարձից քրիստոնեությանը՝ երկար պատմական էքսկուրսով նա հասնում է մինչև Հայոց ցեղասպանության շրջանին: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում հայերի՝ մահմեդական լծից կրած հալածանքներին. «Մահմեդականության պատմությունը քրիստոնեության դեմ ուղղված անհողդողդ պատերազմի պատմություն է, և հայերը կոտորվել ու հալածվել են սկսած այն պահից, երբ ընդունեցին քրիստոնեություն: 1890-ականների կոտորածները բնույթով կրոնական էին...»[7]: Հայոց ցեղասպանության ծրագրի վերաբերյալ վերնագիրը նա սկսում է հետևյալ մեկնակետից. «Հայերի՝ մահմեդական կրոնի սրտում գոյակցող հզոր քրիստոնեական տարրի հալածանքն անխուսափելի էր, քանի որ Ղուրանի հիմնարար սկզբունքները Քրիստոսի ուսմունքի ուղիղ հակադրությունն էին»[8]: Նա նույնիսկ առանձնացնում է «անհավատների» վերաբերյալ մի շարք հրահանգներ, այդ թվում՝ ոչնչացնելու կամ պատժելու ուղիղ հրաման պարունակող մի շարք *այաթներ* Ղուրանի հետևյալ *սուրահներից*՝ 8.57 («Ահա՛ գազաններից չար են Աստուծոյ առաջին նրանք, որ անհաւատներ են եւ չեն հաւատում»), 9.29 («Պատերազմեցէ՛ք նրանց հետ, որ չեն հաւատում Աստուծուն եւ ոչ էլ վերջին օրւան եւ պիղծ չեն համարում Աստուծոյ եւ նրա մարգարէի պիղծ հրատարակածը ...»), 9.74 («Ո՛վ մարգարէ, կռի՛ւ արա անհաւատների եւ կեղծաւորների դէմ եւ խի՛ստ եղիր նրանց դէմ. եւ նրանց բնակարանը դժոխքն է»), 9.124 («Ո՛վ հաւատացեալներ, պատերազմեցէ՛ք այն անհաւատների հետ, որոնք ձեզ դրացի են. թող ձեր խստութիւնը տեսնեն, որ հասկանան թէ Աստուած երկիւղածների հետ է»), 47.4 («Ուրեմն երբ դուք հանդիպէք անհաւատներին, կտրեցէ՛ք նրանց վիզերը մինչեւ նրանց ջարդէք, գերեալների կապերը պնդացրէ՛ք»)[9]:

Բերելով ականատեսների մի շարք վկայություններ՝ Լեմկինը համոզված հաստատում է, որ քրիստոնեական հավատի անձինք տեղ չունեին Օսմանյան կայսրությունում[10]: Սակայն Ռաֆայել Լեմկինը ցեղասպանական գործողությունների միակ պատասխանատվությունը չի վերագրում քաղաքական վերնախավին և նշելով, որ չնայած Հայոց ցեղասպանությունը քաղաքական դրդապատճառներից սնված որոշում էր՝ ստեղծելու երկար փայփայված միացյալ թուրքական պետություն, այդուհանդերձ, «...մարդկանց գրգռում էին կատարելու ոճրագործություններ՝

---

[7] *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide: Turkish Massacres of Armenians* (Manuscript from Raphael Lemkin's Collection, American Jewish Historical Society), with a foreword by prof. Michael J. Bazyler, Glendale, Center for Armenian Remembrance (CAR), p. 75.

[8] Նույն տեղում, էջ 73:

[9] Գրքի անգլերեն տեքստում սուրահների այաթները երբեմն տարբերվում են Ղուրանի հայերեն թարգմանություններից: Մենք այդ համարները դուրս ենք գրել՝ համաձայն Ղուրանի հետևյալ հայերեն տպագրության. *Ղուրան*, թարգմ. արաբ. հայ.՝ Աբր. Ամիրխանյանց, Վառնա, 1909:

[10] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

«սրբազան պատերազմի»՝ «ջիհադի», մղմամբ»[11]: Լեմկինն այս միտքն արտահայտում է իբրև որոշակի անհամաձայնություն Ջեյմս Բրայսի այն դիրքորոշմանը, որ Հայոց ցեղասպանությունը կրոնական ֆանատիզմի հետևանք չէր: Պարզ է դառնում, որ հարցը համապարփակ, պատասխանատվության և խոր ուսումնասիրության պահանջ է ունեցել, ուստի նա բավարարվել է այդքանով՝ դրանով հատուկ զբաղվելու խնդիր չդնելով իր առջև:

Ցեղասպանագիտության դասական հեղինակներից **Լեո Կուպերը** ցեղասպանությունները դասակարգում է տարբեր չափումներով: Իր կողմից տարբերակված խմբերում ռասայական, էթնիկական, գաղութացման և ապագաղութացման, հավաքչությամբ զբաղվող, նախահնդուստրիալ և բյուրոկրատական մեխանիզմով կատարված ցեղասպանությունների շարքում որպես առաջին գործոն թվարկվածների մեջ նշում է կրոնականը[12]: Կրոնական տարբերությունը նա համարում է ցեղասպանական ծրագրի շարժիչ ուժ. օրինակ՝ կրոնական հեղինակություն վայելող անձը կարող է հրահրել ցեղասպանություն՝ անգամ այն դեպքում, երբ ցեղասպանությունը հակասում է նրանց աստվածաբանությանը. մղիչ ուժը կրոնական եռանդը կամ ջանքն է, որը շրջանառության մեջ է դրվում՝ ցեղասպանություն իրագործելու լիազորության համար[13]: Նա կարծում է, որ գաղափարական ու կրոնական պատերազմները ընորոշ են ժամանակակից աշխարհին[14], և չնայած կրոնական պատերազմը լայնորեն տարածված երևույթ չէ, **կրոնական տարբերությունը XX դարի մի շարք ցեղասպանությունների հիմքն է, որոնց մեջ դասում է Հայոց**

---

[11] Նույն տեղում, էջ 78:

[12] Տե՛ս Kuper L., *Genocide: It's Political Use in the Twentieth Century*, Yale University Press, 1981, էջ 9: Լեո Կուպերը տեսական քննության է ենթարկել սրբազան տեքստերի պոտենցիալը ցեղասպանությունների իրագործման ուղղությամբ (տե՛ս Kuper L., "Theological Warrants for Genocide: Judaism, Islam and Christianity" in *Terrorism and Political Violence 1990, 2:3*, էջ 351-379): Այս հոդվածում նա գրում է, որ մոնոթեիստական կրոնները՝ այն կրոնները, որ ունեն հավատքային համակարգ միակ Աստծու հանդեպ և հայտնութենական են, ունեն ցեղասպանական պոտենցիալ: Այսինքն՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայտնության ընկալումը, որից բխում է սեփական կրոնական համակարգը միակ ճշմարիտը համարելը, պարունակում է հնարավոր բռնություն՝ մյուսների ճշմարտացիության ընկալման հանդեպ, հետևաբար՝ ողջ կրոնական համակարգի հանդեպ: Սակայն երեք միաստվածային կրոնների՝ հուդայականության, քրիստոնեության և իսլամի սրբազան տեքստերը, ըստ Կուպերի, անպայման չէ, որ աստվածաբանական հիմք են տալիս ցեղասպանության համար: Կուպերը, օրինակ՝ քրիստոնեության մեջ իսպառ բացակա է դիտում այլոց կոտորելու սուրբգրային օրինականացումը (նույն տեղում, էջ 372): Իսլամական սրբազան տեքստերում, ըստ նրա, կա այդ տարրի առկայությունը՝ աստվածաբանական մի քանի կովանոներով միասին վերցրած՝ իսլամը՝ որպես բացարձակ, վերջնական և կատարյալ հայտնություն դիտելով, իսլամադավանի կողմից իսլամ տարածելու առաքելությամբ և բոլոր գործոններից վեր՝ ջիհադով՝ որպես այդ նպատակին առաջնորդող միջոց (նույն տեղում, էջ 372): Նրա համոզմամբ հուդայականությունը ևս զերծ չէ այդ պոտենցիալից. հուդայականությունն ունի խորհրդապաշտական ընկալում, օրինակ՝ ամաղեկացիներին կոտորելու հարցում, և այն փնտրել է ու գտել կրոնի և Աստծո թշնամիներ՝ հավաքական անվամբ՝ «ամաղեկացիներ», տարբեր վայրերում և ժամանակաշրջաններում (նույն տեղում, էջ 373), որոնց կոտորելու պատվիրանն արձանագրված է հենց Թանախում, որը նույն Հին Կտակարանն է:

[13] Տե՛ս Kuper L., *Genocide: It's Political Use…*, էջ 12:

[14] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

ցեղասպանությունը, Ուկրաինայում և Հնդկաստանում տեղի ունեցած կրոնական բախումները՝ ցեղասպանության ելքով, ինչպես նաև հրեաների ցեղասպանությունը նացիստական Գերմանիայում[15]:

Խոսելով կրոնական տարբերության հիմքի վրա առաջացած հակադրություններից՝ Կուպերն ասում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամները կրոնական մոլեռանդներ չէին, բայց, այդուհանդերձ, նրանց այն հայտարարությունը, որ իսլամադավանները պետք է ներգրավվեին սրբազան պատերազմի մեջ՝ ի պաշտպանություն իսլամի, հաշվարկված էր՝ նպաստելու կրոնական կրքերի բորբոքմանը, ինչը և տեղի ունեցավ: Եվ թուրքերի մասնակցությունը հայերի տեղահանություններին, բռնություններին ու սպանություններին, եկեղեցիների պղծմանը, քրիստոնյա հոգևոր սպասավորների հանդեպ գործված բռնությունները, բռնի կրոնափոխությունները՝ այդ բոլորը միասին, մատնացույց են անում հնուց եկած կրոնական ատելության առկայությունը: Համաշխարհային պատերազմին միանալու երիտթուրքերի որոշումը թելադրված էր սեփական կայսրության սահմանները պահպանելու, կայսրությունը փլուզումից փրկելու հրամայականով, և հայերին հայտարարելով իսլամական օրենքը դրժած, օրենքից դուրս հանրույթ՝ օրինական կռվան տվեցին դեռևս կրոնական օրենքով շարժվողներին ցեղասպանություն իրականացնելու հայերի հանդեպ[16]:

Կրոնի գործոնի ահռելի դերակատարումը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում ընդունում և վերլուծում է անվանի ցեղասպանագետ **Վահագն Դադրյանը:** Նա համարում է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում ազգամիջյան հակամարտությունների բնույթը պարզելու անհրաժեշտ պայման է նախ՝ իսլամի դերակատարության ուսումնասիրությունը: Ըստ նրա՝ իսլամը հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես անվերջանալի ազգամիջյան հակամարտությունների աղբյուր և՛ Բալկաններում, և՛ Թուրքահայաստանում, այլև այն Արևելյան հարցն ու Հայկական հարցը միմյանց առնչող ու կապող օղակն էր, որի շնորհիվ ազգամիջյան հակամարտություններն էին ծագում[17]:

Դադրյանը կոնֆլիկտների հետ իսլամի առնչությունը պայմանավորում է նրանով, որ այն իր դրույթները տարածում է ազգի սոցիալական և քաղաքական ոլորտների վրա ևս. իսլամի ինքնընկալումը որպես գերակա և բացառիկ կրոն էական է՝ բացատրելու համար Օսմանյան Թուրքիայի մուսուլմանական համակարգը և դրա գերիշխանության հարցերն այլ կրոնների ներկայացուցիչների հանդեպ: Դադրյանն ասում է, որ Օսմանյան կրոնապետությամբ պայմանավորված պետական համակարգը նաև Օսմանյան օրենսդրական համակարգի հիմքն էր, և ամեն փոխհարաբերություն պետք է կարգավորվեր կամ պայմանավորվեր այդ օրենսդրական յուրահատկություններին համապատասխան. էական գործոն է Օսմանյան կայսրության բնակչության՝ իսլամադավանի և ոչ իսլամադավանի բաժանումը՝

---

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118:

17 Տե՛ս Dadrian V. N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, Oxford, Barghahn Books, 1995, էջ 3.

վերջինիս համար ապահովելով կախյալ վիճակ, սոցիալական և քաղաքական կարողությունների սահմանափակումներ: Դադրյանը ներածական մասից հետո անդրադառնում է այն փաստին, որ ոչ իսլամադավանի իրավական վիճակը պետության հանդեպ և սոցիալական դիրքը չփոխվեցին երիտթուրքերի կառավարության ժամանակ. նրանք վերահաստատելով պահեցին ոչ իսլամադավանների հանդեպ իրենց «իշխող ազգ»՝ *millet-i hakime*, դրույթը՝ խոստանալով ազատություն, արդարություն և հավասարություն, բայց փաստացի գերակայության ու ստորակարգության դիխոտոմիան՝ երկվությունը, ոչ միայն պահպանվեց, այլև հատուկ գաղափարախոսական լծակներով ընդգծվեց երիտթուրքական հրապարակախոսական օրգաններում, որոնք հայտարարում էին, որ թուրք ազգը է՛ և կմնա՛ Թուրքիայի իշխող ազգը[18]:

Վ. Դադրյանը համամիտ է ժամանակի աղբյուրների, ինչպես նաև ուսումնասիրողների այն գերակայող կարծիքի հետ, որ երիտթուրքերն անկրոն մարդիկ էին կամ աթեիստ, սակայն նրանք ընդունում էին իսլամի համոզիչ, ազդու դերակատարությունը երկրում և վճռում են նրա դրույթները ենթարկել իրենց նպատակներին՝ լուծելու ներպետական ազգամիջյան կոնֆլիկտները: Եվ որպեսզի կողմնակիցների ստվար բանակ ունենային, ստիպված իթթիհաթականության մեջ ներդրեցին իսլամականություն, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում կրոնը պետական համակարգից չէր կարող անկախ ընկալվել: Այդ պատճառով մինչև Օսմանյան կայսրության վերջին օրերը պետական գործերն իրականացվեցին իսլամի կանոնական իրավունքի ոգուն համահունչ[19]:

Վ. Դադրյանը եզրահանգում է, որ **Հայոց ցեղասպանությունը պետք է դիտարկել թուրք-հայկական կոնֆլիկտի համատեքստում, որի հիմքում ընկած և հետագա բորբոքմանը նպաստող կրոնական տարբերությունը որոշիչ էր**[20]: Արհամարհանքը, որ մուսուլման թուրքերը տածում էին *ռայա-գյավուր* հայերի նկատմամբ, ըստ նրա՝ բավական էր, որպեսզի դուրս պոռթկար ատելության ու թշնամության տեսքով, երբ ի հայտ եկավ Հայկական հարցը, որն ազգերի հավասարության, այդ թվում՝ իրավահավասարության դիրքերից էր խոսում: Դադրյանն ասում է, որ ո՛չ իսլամի կրոնապետական կանոնները, ո՛չ էլ կրոնավորության շահերը չէին կարող թույլ տալ այդպիսի հավասարություն. սուր կողմերը հետզհետե էլ ավելի սրվեցին, և թուրք-հայկական կոնֆլիկտը զարգացում ապրեց՝ չթողնելով հետագա լուծման հնարավորություններ[21]: Անդրադառնալով իսլամի սուրբ գրքին՝ նշում է, որ իսլամի դոգմատիկան ու ընկալումները՝ Ղուրանի պատվիրանները[22], որոնք հաճախ իրարամերժ էին, մեկը մյուսին անհամապատասխան, հնարավո-

---

[18] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

[19] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5, 6:

[20] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 377:

[21] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378:

[22] Այն այաթները, որոնք անհավատների դեմ պատերազմելու կոչեր էին անում, Դադրյանը ևս առանձնացրել է. տե՛ս Dadrian V. N., *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1999, էջ 6-7, 10-11:

ություն էին ստեղծում ցանկացած աշխարհիկ կամ հոգևոր առաջնորդի ընտրելու, անջատելու կամ ուռճացնելու իսլամի կանոնական իրավունքի դրույթները և հատկապես կենտրոնանալու այն տեղիների վրա, որոնք ուղղված էին ոչ մուսուլմանների դեմ: Արդյունքում իսլամի կանխամտածված ու բացասական մանիպուլյացիան, շահարկումը թուրք-հայկական կոնֆլիկտը դարձրեց պայթունավտանգ ու ի վերջո մահաբեր եղավ հայերի համար[23]:

Մշակութային մարդաբան **Լեոնարդ Գլիկի՝** Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կրոնի գործոնին նվիրված անդրադարձը հակիրճ է, սակայն ուշագրավ: Լ. Գլիկը ուղենշող ու կարևոր հարցադրում է կատարում, որի շուրջ համոզված ենք, որ օգտակար կլինի կառուցել հետագա ուսումնասիրությունների մեթոդաբանական մեկնակետերը: Նրա այդ հարցադրումը հետևյալն է. արդյո՞ք Հայոց ցեղասպանության իրագործումը պետք է առաջնայնորեն վերագրել կրոնական հողի հիմքի վրա ստեղծված թշնամանքին, թե՞ ավելի ճշգրիտ կլինի ասել, որ զոհերի քրիստոնեական ինքնությունը լրացուցիչ գործոն էր՝ ցեղասպանությունն իրագործելու համար[24]:

Ըստ նրա՝ չնայած Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրվել էր ոչ թե կրոնական մոլեռանդների, այլ հասարակության տարբեր շերտերի պատկերացմամբ առաջադեմ գաղափարների տեր քաղաքական վերնախավի կողմից[25], ոճրագործությունը ծրագրողների համար իսլամն իրենց կոլեկտիվ ինքնության անբաժանելի տարրերից էր: Նույնկերպ էլ քրիստոնեությունը նրանց զոհերի ինքնության որոշիչ տարրերից էր: Եվ այդպիսով, ըստ նրա՝ **Հայոց ցեղասպանությունն իրողություն է, որի նպատակն էր ոչնչացնել այն ժողովրդին, որի «հանցանքը» էթնիկ և կրոնական տարբերությունն էր**[26]:

Հոլոքոստի աստվածաբանությամբ զբաղվող պրոֆեսոր **Ռիչարդ Լ. Ռուբենշտայնն** առանձին հոդվածով անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանության մեջ կրոնական գործոնի ամենատարբեր կետերի: Նա ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ շատ քիչ է գրվել իսլամի ցեղասպանական պոտենցիալի մասին՝ չնայած այն բանին, որ XX դարի ամենավաղ իրագործված ցեղասպանությունը և Հոլոքոստի նախակարապետ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործվեց մուսուլմանական պետության կողմից իր քրիստոնյա հայ բնակչության հանդեպ[27]: Օսմանյան *դիմմի* համակարգի պատմության ու նշանակության մեջ պատմական էքսկուրս կատարելով, անդրադառնալով *ջիհադի* տարրերին, հայերի հանդեպ

---

[23] Տե՛ս նույն տեղում:

[24] Տե՛ս Glick L., "Religion and Genocide" in *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam,* edited by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, էջ 106, նույն հոդվածը տե՛ս նաև հետևյալ գրքում. *The Widening Circle of Genocide, Vol. 3*, edited by Israel W. Charny, Transaction Publishers, 1994, էջ 53-54:

[25] Տե՛ս Glick L., "Religion and Genocide" in *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam…*, էջ 105:

[26] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

[27] Տե՛ս Rubenstein R. L., "Jihad and Genocide: The Case of the Armenians" in *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam,* edited by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, էջ 122:

մինչև Մեծ եղեռնն իրականացված զանգվածային հալածանքներին ու կոտորածներին՝ Ռուբենշտայնն իր հոդվածում կարևոր ընդգծում է անում. «Երբ ես առաջին անգամ գրեցի Հայոց ցեղասպանության մասին, շեշտը դրեցի ձեռնարկի արդիական լինելու վրա՝ իր տնտեսական, քաղաքական և զինվորական դրդապատճառներով: Ես հաշվի չառա, որ ոճրագործների մոտիվների մեջ կարող էր լինել կարևոր կրոնական բաղադրիչ: Արդիականացվող երիտթուրք վերնախավը մեծամասամբ դավաճանել էր սեփական կրոնական ժառանգությանը: Այսօր ես կհաստատեի, որ կրոնն անհրաժեշտ, սակայն վերջնական պատճառ չէր ցեղասպանություն իրագործելու համար: Ես կհաստատեի նաև, որ հայերի դեմ գործված ոճիրը թուրքերի կողմից դիտվում էր որպես օրինական պաշտպանական մեթոդ՝ ընդդեմ *դիմմիների*, որոնք խախտել են *դիմմայի* դրույթները և հետևաբար՝ օրենքից դուրս էին, և որոնցից ամեն ինչ՝ կյանքը, սեփականությունը, ստրկությունից ազատ լինելը և ընտանիքը, բռնագրավված պետք է լիներ»[28]: Ռուբենշտայնը հենց այս վերջին հանգամանքի հետ է կապում Եղեռնի՝ մինչ օրս շարունակվող թուրքական ժխտողականությունը, քանի որ գտնում է, որ թուրքերի պատկերացմամբ իրենք ոչ մի սխալ բան չեն արել հայերին կոտորելիս, համոզմունք, որն ամբողջովին հիմնված էր *ջիհադի* և *դիմմի* համակարգի ավանդական պատկերացումների վրա[29]:

Կրոնական գործոնի դիտարկման մեջ նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում բռնի կրոնափոխության երևույթին[30] և որպես եզրափակիչ խոսք՝ ընդգծում, որ Հայոց ցեղասպանությունը, կրոնափոխության ծրագիրը, հույների կոտորածները՝ բոլորը միտված էին մեկ ընդհանուր խնդրի իրագործմանը՝ **վերացնել քրիստոնեական դեմոգրաֆիկ ներկայությունը Թուրքիայից**[31]: Հավելենք, որ դեմոգ-

---

[28] Նույն տեղում, էջ 132, 133:

[29] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133:

[30] Տե՛ս նույն տեղում:

[31] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135: Լոսանջելեսյան «Կալիֆոռնիա կուրիեր» թերթի խմբագիր Հարութ Սասունյանը 2016թ. սեպտեմբերին քննադատական հոդվածով (անգլերեն բնագիրը՝ http://www.thecaliforniacourier.com/pan-turanism-not-islam-motivated-the-armenian-genocide/ արևելահայերեն թարգմանությունը տե՛ս https://www.azatutyun.am/a/27981596.html, դիտված 28.07.2017 թ.) անդրադարձել է Ռիչարդ Լ. Ռուբենշտայնի կողմից կատարված «Հայոց ցեղասպանությունը որպես ջիհադ» վերլուծությանը, որը տպագրվել է *Remembering for the Future: Armenia, Auschwitz, and Beyond*, edited by Michael Berenbaum, Richard Libowitz, and Marcia Sachs Littell, St. Paul, Paragon House, 2016 գրքում: Հ. Սասունյանը հրաժարվում է նկատել կրոնական գործոնի որևէ առնչություն Մեծ եղեռնի հետ՝ մեղադրելով հայերին այն բանում, որ սեփական քրիստոնեական ինքնությունից ելնելով՝ հայերը բանահյուսություն են ստեղծել և հայտարարում են, որ իրենք նահատակվել են իրենց հավատքի համար: Եվ չնայած հոդվածը գիտական չէր, այլ սիրողական, անձնական կարծիքի մակարդակում գրված խոսք, հարկ համարեցինք մի քանի դիտարկումներով անդրադարձ կատարել դրան, քանի որ այն լայն տարածում ունեցավ համացանցում, քննարկվեց և թարգմանվեց:

1. Հայերը մարտիրոսվել են **նաև** իրենց հավատքի համար, ցեղասպանության ընթացքում կոտորածների ենթարկվածների ինքնության մեջ որոշիչ դերը կրոնական և էթնիկ պատկանելությունն էր, իսկ կրոնական պատկանելությանը որևէ տեղ չտալը հակագիտական թեզ է:

2. Նա ասում է. «դժվար է հավատալ, որ բարեպաշտ մուսուլմանը կարող էր սպանել որևէ մարդ արարածի՝ չխոսելով արդեն միլիոնավոր մարդկանց մասին»: Նախ՝ մեր նախկին ու ներկա հոդվածներով ցեղասպանության տարատեսակ հարցերով զբաղվող ցեղասպանագետների

ռաֆիկ ներկայությունից զատ, ցեղասպանական ծրագրի մեջ քրիստոնեական հոգևոր-մշակութային ոչնչացում ևս իրականացվեց, այսինքն՝ **այն միտված էր վերացնելու** քրիստոնեական ամբողջական ներկայությունը՝ դեմոգրաֆիկ, հոգևոր ու մշակութային բաղադրիչներով:

Հրեա ռաբբի, պատմաբան և կրոնագետ **Սթիվեն Լ. Ջեքոբսն** իր կրոնագիտական վերլուծության շրջանակներում ընդհանուր գծերով քննության է ենթարկել ցեղասպանությունների իրագործման մեջ կրոնի դերն ու նշանակությունը: Հատկապես ընդգծելով ցեղասպանությունն իրագործողի՝ «մենք»-ի և ցեղասպանության ենթարկվող խմբի՝ «նրանք»-ի ուսմունքը՝ որպես կարմիր թել բոլոր ցեղասպանությունների իրականացման մեջ, նա ձևակերպում է. «...**կրոնը ոչ թե անհրաժեշտ կամ բավարար պայման է ցեղասպանությունների իրագործման համար, այլ շատ զորավոր և ունակ գործոն է, որին կարող է հղում կատարել ոճիրը կատարող կողմը՝ իր նպատակն իրականացնելու համար**»[32] (ընդգծումը մերն է-Շ. Խ.): Ինչպես Լեո Կուպերը, Ջեքոբսը ևս քննարկում է երեք միաստվածային կրոնները ցեղասպանական պոտենցիալ պարունակելու համատեքստում, առանձնացնում է չորս գործոններ, որոնք պարունակում են ցեղասպանական պոտենցիալ.

1. ցեղայնություն,
2. կրոնական էքսկլուզիվիզմ՝ բացառիկություն,
3. սեփական առանձնաշնորհիվածության հանդեպ հավատք՝ աստվածայինին մոտ լինելու հարցում,
4. սրբազան գրվածքների առանձնահատուկ նեղ ընկալում:

ներկայացված մտքերն ի մի բերելով՝ ցույց ենք տվել, որ ցեղասպանության իրագործման մեջ զանգվածային մասնակցությունն ապահովող օղակը կրոնն էր՝ իսլամը, և մեծամասամբ նույն կրոնական բարեպաշտությունից ելնելով էին զանգվածները սպանություն գործում՝ դա ընկալելով որպես կրոնական պարտականություն կամ ծառայություն Ալլահին: Պետք է հաշվի առնել, որ «մարդ» հասկացության տակ իսլամադավանը հասկանում էր/է միայն իսլամադավանին, և անհավատ-գյավուրներին կոտորելը կարող էր/է օրինականացվել Ղուրանի տեքստերի մեկնաբանությամբ (նպատակային շեշտադրումներով) և իսլամադավան կրոնավորների հրահանգներով (տե՛ս Խաչատրյան Շ., Բռնությունների և սպանությունների ծիսականացումը Մեծ եղեռնի ընթացքում, *Ցեղասպանագիտական հանդես 4(2)*, ՀՑԹԻ, Երևան, 2016, էջ 100-117):

3. Երիտթուրքերին կոչելով աթեիստներ և ագնոստիկներ՝ նա բացառում է ցեղասպանության ծրագրի մեջ կրոնի գործոնի առկայությունը, այնինչ եթե անգամ նրանք աթեիստներ և ագնոստիկներ էին (ինչը դեռ ապացուցման կարիք ունի, քանի որ մինչ այժմ որևէ հետազոտություն չի կատարվել երիտթուրքերի կրոնական աշխարհայացքի վերաբերյալ), չի նշանակում, որ նրանք չէին թիրախավորի քրիստոնյաներին կրոնի հիմքի վրա, այսինքն՝ քրիստոնյա լինելու պատճառով: Մեր ուսումնասիրություններից մեկում ցույց ենք տվել երիտթուրքերի գաղափարախոսության՝ ընդգծված հակաքրիստոնեական ուղղվածությունը (տե՛ս Խաչատրյան Շ., Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ, *Ցեղասպանագիտական հանդես 4(1)*, Երևան, ՀՑԹԻ, 2016, էջ 121-139):

4. Մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչպես կարելի է առանձնացնել մեկ գործոն, այն է՝ պանթուրքականությունը՝ որպես Հայոց ցեղասպանության պատճառ, եթե անգամ ցեղասպանագետ գիտնականները ճանաչում են տարբեր գաղափարական գործոնների միասնական ազդեցությունը:

[32] Steven Jacobs L., “Genocidal Religion” in *Journal of Hate Studies*, Vol. 9:22, Gonzaga University Institute for Hate Studies, 2011, p. 225.

Ըստ նրա՝ այս գործոնների դերակատարության մասին դեռևս աննշան պատկերացում կա, չնայած այն փաստին, որ այդ գործոնների ներկայությանը մենք ականատես ենք կրոնական համայնքներում և հետևաբար՝ կրոնի գործոնը վերացնելու, այսինքն՝ ցեղասպանությունները կանխելու ուղղությամբ մեծ քայլ անելու համար պետք է ներառել կրոնական անձանց ու համայնքներին, քանի որ նրանք են և՛ խնդրի ծագման բաղադրիչներից մեկը և՛ հետևաբար՝ լուծման մասնակիցներից մեկը: Սակայն ինչպես արդեն մեջբերեցինք, նա նշում է, որ կրոնի գործոնի մասին խոսող, այն դիտարկող և այդ ուղղությամբ կանխարգելման մեթոդներ առաջարկող բուն կրոնագետ-մասնագետների պակաս կա, և այդ բացը պետք է լրացվի[33]:

Ամերիկահայ պատմագետ **Ռոնալդ Գ. Սյունին** նշում է, որ ինչպես **Հայոց ցեղասպանությանը նախորդած, այնպես էլ ցեղասպանության ընթացքում տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ զոհերն ու զոհարկուները (անգլ. victimizer) տարբեր կրոնների ներկայացուցիչներ էին, սակայն**, ըստ նրա, **զանգվածային սպանություններն առաջնային կերպով չէին բխում կրոնական տարբերությունից կամ կրոնական համոզմունքներից**[34]: Միլլեթների մեջ դասվելը, ըստ իր համոզման, տարբերակող կարևոր ցուցիչներից էր, և կրոնն էլ ազգային պատկանելությանը սերտ կապված բաղադրիչ էր, սակայն **սպանության դրդապատճառը կրոնից չէր բխում, այլ տարատեսակ ազդակների համախումբ էր, որի ընդհանուր անվանումը «նրանք»-ի՝ ուրիշի, այլի կամ որ նույնն է՝ թշնամու կերպարն էր**[35]: Նա հավելում է, որ **կրոնական տարբերությունն անկասկած դերակատարում ունեցավ, և կրոնն էր տարբերակման գլխավոր ցուցիչը հայերի կոտորածների ընթացքում, որն աստիճանաբար փոխարինվեց ազգային տարբերակմամբ** (ընդգծումը մերն է-Շ. Խ.): Կարևոր է նրա օգտագործած կրոնաազգային ինքնություն արտահայտությունը, որը նա համարում է ցեղասպանության պատճառ, սակայն մեր կարծիքով նրա արտահայտած հաջորդող միտքը չի ապացուցում այդ կամ թույլ հիմնավորված է և լրացուցիչ հիմնավորման պահանջ է առաջացնում ընթերցողի մեջ: Այդու՝ նա կարծում է, որ հայերի ինքնությունը օսմանյան ոճրագործների կողմից այնպես կուռ չէր ընկալվում, ինչպես որ նացիստական Գերմանիայում ընկալվում էր հրեաների ինքնությունը: Ըստ նրա՝ հայերը հավաքական կարծրատիպով ընկալվում էին որպես ազգահ, ընչաքաղց, վնասակար, անհնազանդ ազգ՝ օտար, որոնց կարելի էր ոչնչացնել[36]:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան **Թաներ Աքչամն** ասում է «...առանց հայացք նետելու մուսուլման ոչ մուսուլման փոխհարաբերությունների առանձին հանգամանքների վրա՝ չենք կարող հասկանալ այն պրոցեսը, որը հանգեցրեց Հայկական

---

[33] Նույն տեղում, էջ 230, 231:

[34] Տե՛ս Suny R. G., Religion, “Ethnicity, and Nationalism: Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire”, in *In God’s Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, edited by Omer Bartov and Phyllis Mack, Barghahn Books, 2001, էջ 24:

[35] Նույն տեղում, էջ 24, 53:

[36] Նույն տեղում, էջ 54:

հարցի վերջնական լուծման որոշումը կայացնելուն»[37]: Աքչամը պատմական զարգացումներով է բացատրում օսմանյան *դիհիմի (զիմմի)* համակարգը՝ *միլլեթ* խմբերով՝ որպես Օսմանյան կայսրությունում ղուրանյան հիմք ունեցող սոցիալական երևույթ[38]: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի վերաբերմունքը կայսրության քրիստոնյա համայնքների հանդեպ նա չի պայմանավորում զուտ գաղափարախոսական նախընտրություններով, այլ քաղաքական առաջնահերթություններով, այն պետական փիլիսոփայությամբ, որ նրանք ժառանգել էին 600 տարվա ժամանակամիջոցում, որը խոր կնիք էր թողել: Ըստ թ. Աքչամի՝ օսմանյան առաջնորդները կարող էին հագուստի նման փոխել գաղափարախոսությունները, եթե իրադրությունը դա պահանջեր. երիտթուրքերին չէին հետաքրքրում փիլիսոփայական գաղափարները[39]: Եվ արդյունքում. **«...երիտթուրքերի թշնամությունն ու անվստահությունը քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ և նրանց մեջ գերակայող բռնությունների քաղաքական մշակույթը դրդեցին խմբին իրագործել Հայոց ցեղասպանությունը»**[40] (ընդգծումը մերն է-Շ. Խ.): Մյուս կողմից ուսումնասիրողը պնդում է, որ երիտթուրքերի փիլիսոփայության մեջ կենտրոնական դերը կատարում էր գիտության հանդեպ հավատը, իսկ իրենք իրենց ընկալում էին որպես հասարակության բժիշկներ՝ օսմանյան հասարակությունը բուժելու տեսլականով, աստվածատուր, մեսիական առաքելությամբ օժտված մարդիկ, և հետևաբար՝ իրենց դիմադարձելն իրենց իսկ աչքին հավասարազոր էր աստվածային կամքին ու նախախնամությանը դիմադարձելուն[41]:

Թաներ Աքչամն առանձին աշխատությամբ անդրադարձ է կատարում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կատարված կրոնափոխության լայն տարածում ստացած երևույթին՝ դիտելով այն որպես համակարգված իրականացվող երևույթ Հայոց ցեղասպանության սկզբում[42]:

Ոչ այնքան ուղղակիորեն կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ, այլ հայերի հանդեպ կատարվող բոլոր վայրագությունների ակունքում թուրքական իսլամի մի առանձնահատկություն է առանձնացնում **Ջեյմս Ջ. Ռեյդը:** Նա վերլուծում է քրիստոնյաների կարգավիճակն Օսմանյան կայսրությունում և հանգում այն մտքին, որ ոչ իսլամադավանների ծանր վիճակը գալիս էր օսմանյան սոցիալական կառուցվածքից: Չարի և բարու պայքարի աստվածաբանության կոսմոլոգիական մոդելը, ըստ այդ պատկերացումների, հետևյալն է. երբ բարին չարին հաղթում է, ոչ մուսուլմաններն ընկնում են մուսուլմանների տիրապետության տակ: Եվ քանի դեռ ոչ մուսուլման «անհավատները» ընդունում ու հնազանդվում են իսլամական օրենքին, արգելվում է նրանց սպանելը: Սակայն քանի որ իսլամադավանների

---

37 Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2006, p. 20.

38 Նույն տեղում, էջ 23, 24:

39 Նույն տեղում, էջ 53:

40 Նույն տեղում, էջ 56:

41 Նույն տեղում, էջ 57:

42 Տե՛ս Աքչամ թ., *Հայերի բռնի իսլամացումը. լռություն, ժխտում և ուծացում*, Երևան, 2016:

կառավարական հովանու ներքո ապրող ոչ իսլամադավանները այդ նույն միջնադարից եկած մտայնության համաձայն ընկալվում էին որպես Իբլիսի՝ սատանայի խաբեությունները հեշտությամբ ենթարկվող խմբեր, նրանց հանդեպ կատարված բռնությունները համապատասխանաբար համարվում էին պայքար Իբլիսի դեմ: Ոչ մուսուլմանների հետ խիստ ու դաժան վարվելը բարեպաշտության, Իբլիսի դեմ պայքարելու և Ալլահի կամքն իրագործելու նշան էր համարվում[43]: Այսինքն, եթե հայերը հայտարարվեին օրենքից դուրս, նրանց կոտորելը որևէ դժվարություն չէր առաջացնի, ընդհակառակը՝ կրոնական սխրանք կլիներ: Այս մոդելը բավականին մոտ է Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կատարված կրոնական բռնություններին, դրանց հրահրմանը՝ քրիստոնյաներին կոտորելու հետևանքով հետմահու դրախտային երանության արժանանալու կրոնական կոչերով հանդերձ:

Ժամանակակից ամերիկացի ցեղասպանագետ **Բեն Կիերնանն** ասում է. «**Զնայած բոլոր երեք ռեժիմները** (երիտթուրքականը, նացիստականն ու կիմերը –Շ. Խ.) **աթեիստական էին, յուրաքանչյուրն էլ հատկապես թիրախավորեցին կրոնական փոքրամասնություններին (քրիստոնյաներին, հրեաներին և մուսուլմաններին)»**[44] (ընդգծումը մերն է-Շ. Խ.): Սակայն կրոնը՝ որպես բանալի տարր դիտելուց զատ նա նաև որոշիչ է համարում ռասիզմը[45]: Ցեղասպանությունների ծրագրման և իրագործման մեջ գաղափարական տարրերից ռասան, կրոնը, էքսպանսիան և հողամշակումը պայթունավտանգ խառնուրդ համարելով՝ Բ. Կիերնանն ասում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը կարելի է մասամբ ներկայացնել որպես քրիստոնյա ոչ թուրքերին ոչնչացնելու փորձ՝ նոր տարորոշված թուրք մուսուլման ազգի կողքից նրանց վերացնելուն միտված, բայց միաժամանակ ռասայական գերակայության՝ թուրքերի պատկերացումները դիտարկելով որպես նշանակալի դեր կատարող[46]: Մեր համոզմամբ, սակայն, ռասայական այն բաղադրիչը, որ տեղ ուներ Հոլոքոստի ընթացքում, տեղ չուներ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում՝ զանգվածային մակարդակով: Ճիշտ հակառակը՝ պետական քաղաքականության մաս էր հայերի գենետիկ սելեկցիան՝ իսլամացմամբ և թրքացմամբ: Հայերի հանդեպ իրարամերժ վերաբերմունքն ավելի ընդգծված էր, մի կողմից՝ նրանք «մակաբույծ» էին հայտարարվել, մյուս կողմից՝ իսլամադավանների մտայնության մեջ հայերի հետ գենետիկորեն խառնվելուց խորշելու որևէ միտում չկար, ճիշտ հակառակը:

Եզրափակենք հետևյալ ընդհանրացումներով. կրոնի գործոնը և կրոնը որպես գործիք օգտագործվելու պետական քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում գիտական վերլուծության կարիք ունեն՝ հատկապես կրոնագետ-

---

[43] Տե՛ս Reid J. J, "Philosophy of State –Subject Relations, Ottoman Concepts of Tyranny, and the Demonization of Subjects: Conservative Ottomanism as a Source of Genocidal Behaviour, 1821-1918" in *Studies in Comparative Genocide*, edited by Levon Chorbajian and George Shirinian, New York, 1999, էջ 62-65:

[44] Kiernan B., "Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor", in *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, ed. by Robert Gellately & Ben Kiernan, Cambridge University Press, 2003, p. 29.

[45] Նույն տեղում:

[46] Նույն տեղում, էջ 30:

պատմագետների կողմից: Կրոնագիտական քննարկումները պետք է անդրադառնան մասնավոր խնդիրների՝ դիտելով Օսմանյան կայսրության միջկրոնական կառույցը, թուրքական իսլամ-քրիստոնեություն փոխհարաբերությունները, ներհակություններն ու հակամարտությունները, այդ ամենի դերակատարությունը ոճրագործությունը ծրագրողների և իրականացնող զանգվածների կրոնահոգեբանության ու գործողությունների մեջ: Այս իմաստով վերոնշյալ հեղինակների անդրադարձները դրական հող են նախապատրաստում այդ կրոնագիտական վերլուծություններն իրականացնելու ուղղությամբ:

ԿՐՈՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Շուշան Խաչատրյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածն անդրադարձ է Մեծ եղեռնի կրոնագիտական ուսումնասիրության հիմնահարցերին: Կրոնի գործոնը և կրոնը որպես գործիք օգտագործվելու պետական քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում դեռևս գիտական վերլուծությունների կարիք ունեն, հատկապես կրոնագետ-պատմագետների կողմից: Հոդվածում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանությունն այս տեսանկյունից ուսումնասիրելու հրամայականը, ինչպես նաև խնդրո առարկայի շուրջ մի շարք ուսումնասիրողների (Ռաֆայել Լեմկին, Լեո Կուպեր, Վահագն Դադրյան, Լեոնարդ Գլիկ, Ռիչարդ Լ. Ռուբենշտայն, Սթիվեն Լ. Ջեքոբս, Ռոնալդ Գ. Սյունի, Թաներ Աքչամ, Ջեյմս Ջ. Ռեյդ և Բեն Կիերնան) անդրադարձներն ու ընդհանուր մոտեցումները:

Բանալի բառեր՝ կրոնի գործոն, կրոնը՝ որպես գործիք, ջիհադ, կրոնական փոքրամասնություններ, կրոնական տարբերություն, քրիստոնյա, մուսուլման, երիտթուրքեր:

THE RELIGIOUS ISSUE IN THE ARMENIAN GENOCIDE STUDIES

Shushan Khachatryan

SUMMARY

The article presents the studies of religious issues of the Armenian Genocide. The religious factor and religion used as a tool for state politics during the Armenian Genocide still requires scholarly analysis, especially to be carried out by the historian-scholars of Religious Studies. The article examines the must for study of the mentioned aspects of the Armenian Genocide, as well as presents the reflections and general approaches of a number of scholars (Raphael Lemkin, Leo Kuper, Vahagn Dadrian, Leonard Glick, Richard L. Rubenstein, Steven L. Jacobs, Ronald G. Suny, Taner Akcam, James J. Reid and Ben Kiernan).

Keywords: religious factor, religion as a tool, jihad, religious minorities, religious difference, Christians, Muslims, Young Turks.

РЕЛИГИОЗНЫЙ ВОПРОС В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Шушан Хачатрян

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению Геноцида армян с точки зрения религиоведения. Аспекты религиозного фактора и религии, используемые в качестве инструмента государственной политики во время Геноцида армян, все еще нуждаются в научном анализе, особенно со стороны историков-религиоведов. В статье рас-

сматривается императивность изучения данных аспектов Геноцида армян, а также представлены общие подходы ряда исследователей относительно данного вопроса (Рафаэль Лемкин, Лео Купер, Ваагн Дадрян, Леонард Глик, Ричард Л. Рубенштайн, Стивен Л. Джекобс, Рональд Г. Сюни, Танер Акчам, Джеймс Дж. Рейд и Бен Киернан).

Ключевые слова: религиозный фактор, религия как инструмент, джихад, религиозные меньшинства, религиозные различия, христиане, мусульмане, младотурки.